

Els masos i el crèdit. Moments de l'endeutament a la vall d'en Bas (segle XVI)*

per Joan Antoni Padrós

L'endeutament és un dels temes que més interessa a la historiografia de l'edat moderna. La documentació és abundant i hom pot intentar buscar-hi la clau d'algunes variables que interessin a la transició cap al capitalisme: l'acumulació primitiva, la proletarització d'una part de la pagesia i la polarització social, la formació d'un mercat de la terra, la vinculació de les explotacions pageses al mercat com a productors especialitzats i com a consumidors...

Aquest plantejament, però, té un risc: s'analiza l'endeutament des del segle XVIII i cap al segle XIX. Tothom insisteix que l'endeutament és estructural, amb raó, però, en canvi, a l'hora d'intentar explicar-lo s'hi barregen conceptes conjunturals.

Un d'ells, per exemple, és la relació que hi ha entre endeutament i accés al mercat. Bhaduri, estudiant l'endeutament al Tercer Món, hi veu una estratègia que permet forçar els pagesos a una «*spiralling sequence of involuntary market involvement over time.*»¹ Aquest plantejament ha estat aplicat, probablement amb encert, també a l'endeutament del segle XVIII.² Però no hem de pensar que aquesta sigui una característica estructural de l'endeutament; és evident que els masos no són autosuficients, però si entenem la vinculació dels pagesos al mercat en un sentit fort (l'especialització en la producció de béns per a comercialitzar i la necessitat consegüent de les unitats d'explotació de comprar productes de subsistència) és evident que l'endeutament és molt anterior.

Enric Tello ho planteja amb claredat: l'endeutament és provocat per la simple reproducció de les explotacions pageses; la reposició dels *inputs* (gra, bestiar), la pressió fiscal i la reproducció intergeneracional que obliga part de la pagesia a començar cada vegada des del principi adquirint terra i habitatge (amb l'afegit de dots i legítimes) porten necessàriament a l'endeutament.³ Però l'endeutament també és

* Aquest article recull part d'un treball més ampli, *Homes i deutes a la vall d'en Bas, 1530-1581* (Tercer Cicle d'Història Econòmica, UAB, 1995). Recentment n'han estat també publicades les conclusions (Padrós, 1995). Agraeixo les aportacions i els comentaris (i també els desacords) de Ramon Garrabou (que va dirigir el treball), Jaume Torras, Enric Tello, Ignasi Terradas, Jaume Dantí, Antoni Mayans i Xavier Puigvert.

1. BHADURI (1983), p. 42.

2. TELLO (1990), p. 151, per exemple, que parla de «vendre per pagar o produir per vendre»; també AYMARD (1983), ps. 1394-1395.

3. TELLO (1986), ps. 50-52.

inevitable quan hi ha pressió demogràfica sobre unitats d'exploració que no poden augmentar la superfície cultivable, els ingressos ni la productivitat en una mesura suficient, i que no estan disposades a assumir l'enfonsament social d'alguns dels seus membres. És cert que la cultura pagesa té pànic a l'endeutament i a perdre la terra,⁴ però encara és més reàcia a trencar la família, a renunciar a la posició social de ningú, a expulsar força potencial de treball i a vendre parts del seu patrimoni; el pagès mai no ven la terra per finançar cap inversió o cap necessitat: s'endeuta (i, és clar, pot acabar perdent la terra).⁵

Com que l'endeutament és estructural és també habitual i no l'hem de dramatitzar. L'explotació pagesa és inseparable de l'endeutament, i això vol dir que es coneixen bé mútuament. Hi ha molts factors coneguts que agreugen l'endeutament i que el poden fer irreversible: la vulnerabilitat de les collites, el control monopolista del mercat en general i les perversions del comerç del gra i del crèdit en particular,⁶ la composició de la família⁷...

Però els pagesos els coneixien més bé que no pas nosaltres. I tot i que és cert que comerciants i prestamistes utilitzaven argücies rebuscades per a saltar-se la normativa i per a treure'n profit, no es pot negar que la legislació afavoria els pagesos en dues qüestions fonamentals que no hem de menystenir: la prohibició de la usura i el dret a la recompra. L'endeutament no és necessàriament inevitable ni irreversible. Ni tan sols és necessàriament dolent. És evident que els pagesos són la part feble en una relació creditícia, però feble no vol dir desvalgut.

Potser el problema és que no hi ha un endeutament, sinó diversos endeutaments i només analitzant el procés localment en una escala «micro» que ens permeti de conèixer els protagonistes en podem entendre la lògica. He intentat una aproximació a partir de l'estudi de fonts curials i notariales de vuit de les deu parròquies de la vall d'en Bas, a tocar d'Olot, durant el segle XVI.⁸ Es tracta d'una unitat

4. GAVIGNAUD (1983), p. 27.

5. AYMARD (1983), p. 1.395.

6. El pagès ha de vendre quan els preus són baixos i ha de comprar quan els preus són alts; ni tan sols fa falta que hi hagi un alt tipus d'interès: les simples variacions estacionals dels preus ja són un interès, a vegades «*a fantastically high rate*» (BHADURI 1983, ps. 19-20). Per què el pagès no busca crèdit quan les condicions li són favorables? Ben senzill, perquè ningú no n'hi dona (p. 21n).

7. Cal endeutar-se per a dotar les filles (TERRADAS 1987, p. 77). Levi llença la hipòtesi que «*in vicinanza di un matrimonio la proprietà familiare si deformatte con acquisti e che il matrimonio della figlia avvicinasse di nuovo al trend la struttura della proprietà*» (1985, p. 163). Si això fos així —cosa de la qual no he trobat cap indicati a la vall d'en Bas— només suposaria que l'endeutament té una altra cronologia: abans, i no després del matrimoni.

8. He buidat tots els protocols de la notaria del Mallol, que és la de la vall, entre 1500 i 1581, perquè és la cronologia que cobreix de manera prolixa la documentació curial: Arxiu Històric Comarcal d'Olot (AHCOC), protocols del Mallol núm. 58, SN 1574 i SN 1575 (notari Joan dez Prat), 77 (Narcís Amarlic), 78 (Damià Saperà), 79 (Rafel Març), 80 (Pere Teixidor), 81 i 82 (Salvi Esparreguera), 84, 85 i 87 (J. Mata), 86 (J. Mata i Pere Boixeda), 88 (Joan de Mitjavila), 90, 91, 92, 94 i SN (Mateu Closells), 96, 97, 98, 99, 100, 101 i 102 (Cebrià Closells), 103 (Antoni Joan Compte). D'ara en endavant només donaré el número com a referència. També he fet una incursió als protocols de les notaries veïnes per intentar poder valorar què se'ns escapa, de manera que he buidat la informació sobre la vall d'en Bas dels protocols d'un sol notari d'Olot per al període 1531-1555, i de tots els

geogràfica, fragmentada per la jurisdicció, de 236 focs segons el fogatge de 1553.⁹ La major part són masos engrandits per la crisi del segle xv, sense greus desigualtats, basats en la producció de blat (tothom en cultiva), però diversificats (gairebé tothom té bestiar i cultiva també ordi o faves, civada, fajol, mill...).¹⁰ Hi ha petits nuclis urbans (el puig de Sant Esteve, el Mallol, Riudaura) on habiten vora del 3,5% dels habitants de la vall,¹¹ però una vila d'Olot en plena expansió¹² és el nucli vertebrador de l'economia de la vall, perquè els homes i les dones de la vall d'en Bas hi van a comprar o a vendre, s'hi casen, hi emigren, hi busquen crèdits, hi van al notari...

Un món petit, modest, llunyà, que ens permet, però, intentar de repassar els mecanismes, els moments i els graus de l'endeutament.

1) *Comprar a crèdit* és endeutar-se, i tothom compra a crèdit al segle xvi. L'hàbit de la circulació de la moneda, sense ser feble, no és necessàriament la norma al camp. La gent deixa a deure peces de roba, sabates, instruments de la llar. Rarament aquests petits deutes generen un document notarial: és un contrasentit. Tot i això, n'hi ha alguns.¹³ Però no és als protocols on hem de cercar aquests aplaçaments de pagaments. De fet, no els hem de cercar escrits. En queden només rastres ocasionals a la documentació de la Cúria: en Malbover de Riudaura, per exemple, s'ha d'enfrontar a un procés perquè deu una camisa; en Rafel Bagó per unes calces; en Felip Casanova per una capa.¹⁴ La documentació privada ens posa de manifest que aquest tipus d'operacions eren habituals. En el Llibre Major del mercader Joan Domènec

protocols d'Olot, Santa Pau, Sant Feliu de Pallerols i Castellfollit d'un sol any: AHCO, protocols d'Olot núm. 7, 8 i 11 (notari Pere Clos), 148 (Jeroni Bassols), 233 (Galzeran Bassols), 318 i 319 (Mateu Closells); protocols de Santa Pau núm. 241 (Joan Morató), de Sant Feliu núm. 145 i 147 (Joan Vilar (a) Ombert) i de Castellfollit núm. 533 (Joan Abrich). L'any escollit és 1555, perquè és el més ben documentat. Per la notaria de Castellfollit no hi ha protocols d'aquest any i l'escollit és de 1552.

En relació amb les fonts curials, he partit d'un fons inèdit que es conserva a l'Arxiu Històric Comarcal d'Olot. S'hi agrupen de manera aparentment càdica documents procedents de diverses cúries, probablement sense res més en comú que el passar per mans dels notaris (que actuen com a tals o com a jutges). Pel que fa a la vall d'en Bas, hi ha documentació de les corts senyoriales de Bas, de Joanetes i de Riudaura. La documentació està pendent de ser classificada, de manera que totes les referències són provisionals, segons el número d'ordre en què els lligalls són a les caixes.

9. Els senyors de Joanetes (28 focs) són la família Blanes; els de la Pinya (20), St. Joan dels Balbs (5), St. Esteve d'en Bas o Çollull (63), Sant Privat (53) i Puigpardines (15) són els vescomtes de Bas; les Preses (28) depèn del monestir de Sant Benet de Bages i Riudaura (24) del monestir de la parròquia.

10. Això és el que s'entrevéu als llistats del delme de les Preses (AHCO, Cúria, xxviii, 8 i xxvii, 1) i als inventaris.

11. És una aproximació grollera, d'acord amb la identificació d'uns tres mil noms d'habitants de la vall entre 1530 i 1581.

12. PADRÓS (1988).

13. AHCO, Prot. 85 (5-xii-1547); prot. 101 (6-xii-1577); prot. 100 (21-ii-1576), tots ells per sabates; prot. 102, (27-v-1578) per un pedrinyal.

14. Cúria, II, 24 (21-ii-1533), II, 3 (20-viii-1534), i xviii, 23 (18-vi-1537).

(a) Mijà d'Olot, que és alhora un llibre de comptabilitat privada i de la seva botiga de draps i teles i el seu tint, hi ha anotades totes les vendes que fa a crèdit: el 42,2% són per valor de cinc lliures o menys i el 28% una lliura o menys!¹⁵

La literatura (el Lhereux de *Madame Bovary*) ens ha deixat una imatge molt maquiavèlica d'aquests venedors a crèdit: gent que estimula el consum per a poder estrangular amb l'endeutament. No sembla el cas de la Garrotxa del segle XVI: els creditors professionals s'ocupen d'un altre tipus de comerç (cereals, bestiar). Més aviat penso que la venda a crèdit és només un estímul per al consum, com els ciutadans dels anys noranta sabem bé. L'estratègia econòmica del mas, la percepció moral que el pagès té del mercat, les aliances matrimonials, la solidaritat familiar, les dotacions als nous matrimonis... tot plegat dintre del mas és orientat a reduir l'accés al mercat a l'imprescindible i, per tant, estimular el consum no és per al mercader una possibilitat per a maximitzar els seus beneficis, sinó una condició inevitable.¹⁶

Això no vol dir que aquesta relació no resulti gravosa per al pagès. La simple monetarització dels deutes ja ho és, perquè el pagès sol accedir a la moneda en condicions desfavorables.¹⁷ D'altra banda, amb aquest tipus d'operacions el pagès esgota el seu coixí de crèdit sense interès. La venda a crèdit no és, doncs, en si, malèvola, però té el problema que, en determinades conjuntures (d'altra banda, cícliques), pot comportar la necessitat de recórrer als mecanismes, aquests sí malèvols, de l'endeutament.

2) També és endeutament *aplaçar els pagaments*. Probablement és el tipus d'endeutament més còmode, més habitual i el que deixa menys rastres.¹⁸ S'aplaça el pagament de dots, el pagament de deutes, el pagament de les rendes senyorials i de la terra. Els dots: els capítols matrimonials ja solen establir els pagaments en plaços, però quan els confrontem amb les èpoques corresponents veiem que no sempre es respecten; la conflictivitat entorn de l'incompliment dels plaços a la vall d'en Bas és remarcable tenint present que la majoria d'incompliments no es devien resoldre davant notari: més d'una desena de litigis, entre processos i sentències arbitrals.¹⁹ Els deutes: qualsevol llevador de censals²⁰ ens posa de manifest que aquesta era una pràctica ben freqüent. Les rendes senyorials i de la terra: abunden els debitoris per drets senyorials endarrerits; tot i això, els senyors s'hi han d'avenir sense massa problemes: això reforça el seu paper paternalista i reforça els lligams de clientela.²¹

15. AHCO, Llibre Major de Joan Domènec (a) Mijà. Les xifres que dono estan calculades a partir de 173 anotacions corresponents a l'any 1546. He escollit aquest any perquè és quan es liquida la companyia familiar i es posen de manifest els deutes pendents de cobrament; posteriorment el llibre esdevé bastant desigual, amb anotacions menys sistemàtiques.

16. DESCIMON (1975), ps. 1.435-1.436.

17. CATTINI (1984), ps. 123-124.

18. PESET i GRAULLERA (1986), p. 109; PESET (1986), ps. 136-137.

19. AHCO, Cúria, xv, 4 (1548), xvi, 6 (1569), xvii, 10 (1532), xviii, 1 (1535), xix, 23 (1573), xx, 14 (1569) i prot. 80 (14-ix-32), prot. 91 (21-iii-1562), 97 (17-ii-73 i 27-x-73) i prot. 103 (27-vi-81).

20. Com els de la Pia Almoïna o els de la Causa Pia de Miquel Març a l'AHCO.

21. SAAVEDRA (1984), ps. 113-114.

3) *Els censals* són l'aparador del crèdit. El seu caràcter etern fa que siguin escrupolosament escriturats. No tan sols tots els censals passen per la notaria, sinó que tenen un caràcter aparatós: són, amb diferència, els documents amb formularis més extensos de la documentació notarial. No hi ha protocols sense censals i són invariablement copiats en els *liber* en foli —els destinats a sobreviure—, a diferència de les èpoques, els deutoris o les procures, que acostumen a quedar-se en els manuals en quart.

Els censals ens amaguen realitats molt diferents. La característica ambivalent del censal com a endeutament i com a inversió és coneguda. Per això hi ha historiadors que en veuen les virtuts i altres la dolenteria.

No podem creure gaire la retòrica dels protocols per a distingir entre endeutament i inversió; que el text digui que s'estableix per «*non habere alium modum neque formam*» de pagar no vol dir necessàriament que sigui veritat. Només un seguiment cas per cas pot permetre d'aclarir realment quin ús se li dona.

Els censals són aparentment irracionals: qui pot esperar vint anys a tenir beneficis? Això ha despertat la suspicàcia dels historiadors, els quals es dediquen sovint a fer complexos raonaments cercant-ne la perversitat, però tots ells es basen en una qüestió fonamental: l'execució dels béns dels deutors.²² Ara bé: estem realment segurs que els censals són el motiu fonamental dels deutes que porten a l'execució?

Mirem el problema des d'un altre punt de vista. Qui presta diners en censal? I per què? De l'anàlisi dels censals de la vall d'en Bas en resulta que:

	<u>Nº Censals</u>	<u>%</u>	<u>Valor en ll.</u>	<u>%</u>
Censals concedits per institucions (obres, almoines, beneficis...)	47	35	1080	28
Marmessors testaments	15	11,2	383,35	9,9
Nobles	12	8,95	452,5	11,7
Privats	60	44,4	1959	50,5

El censal resulta molt útil per a les institucions, perquè els permet la seva reproducció fent una sola inversió de capital.²³ Però les institucions no poden absorbir un creixement conjuntural de la demanda (o la necessitat) de censals, per dos motius: en primer lloc, es tracta d'un capital fix que només es reproduceix en la mesura en què serveix determinades necessitats, i es pot redistribuir (a través de la llució que porta a la recerca d'un nou deutor), però no augmentar si no hi ha un augment paral·lel de les necessitats; i, en segon lloc, perquè entrar en el joc de la conjuntura podria amenaçar la pròpia supervivència de la institució: si disminuís la demanda de censals posaria en risc el futur de la institució; el que les institucions cerquen en el censal és, precisament, l'estabilitat, com a garantia de reproducció. Els censals institucionals, per tant, no poden sobrepassar un nivell determinat d'endeutament constant, el sostre de l'endeutament estructural (encara que sigui mòbil i es redistribueixi).

22. La «roda» de TELLO (1986) i de FERRER (1983 i 1987).

23. FERRER (1983 i 1986).

Però els censals de les institucions són menys de la meitat del total.²⁴ I els altres? Qui són i què cerquen en els censals? Els marmessors dels testaments ho tenim clar: cobrar els deutes sense massa complicacions.²⁵ Els altres... també! A la vall d'en Bas actuen prestadors professionals que aconsegueixen fer arribar a la ruïna la gent que es posa a les seves mans. En coneixem molt bé un: Miquel Març; un notari sense protocols, fill i nét de notaris, membre de l'elit municipal d'Olot, que ha passat a la petita història local com a benefactor perquè va finançar les obres del nou hospital; mig mil·lenni després, el seu nom encara és escrit a la portalada renaixentista, i té un carrer dedicat.²⁶ De Març ens n'han quedat els seus llibres de comptabilitat privada.²⁷ Sabem que són llibres incomplets, perquè sembla que era molt poc constant en les anotacions; un olotí deia d'ell poc després de morir: «La vida y condicio de dit mossen Mars era que enchere que los debitoris lo pagassen... sempre recusava de fer apochas o alberans del que li donava y axi be cancelar les obligacions sino quels deya que tornasen altre hora»; i un altre testimoni insisteix: «La senyora sa muller moltes vegades liu deya dient li senyor moss. Mars perque nou scriuiu que apres no us recordareu y axi no haureu mal de cap.» Segons sembla, quan Miquel Març era moribund, molta gent es dirigí a casa seva per intentar fer-li signar documents que acreditessin els pagaments (sense èxit, sembla) i el mateix Març va establir en el seu testament que fossin els presumptes deutors els qui juressin si devien o no.²⁸ Tot i això, una cosa queda clara: en l'activitat prestamista de Miquel Març, els censals ocupen un lloc secundari. Si podia obtenir interessos fabulosos amb altra mena d'operacions, per què s'havia de dedicar als censals?

Però Miquel Març utilitza els censals, i molt: quan mor hi té 1.400 lliures. No pot cercar-hi un benefici immediat, perquè el primer censal data de 1536, és a dir, quan ell —que havia estat notari del Mallol el 1508— tenia com a mínim cinquanta anys. No podia esperar viure vint anys més. Hi ha censals amb data del mateix 1553, any en què mor, i la majoria són de finals dels anys quaranta i de principis dels cinquanta. És més: quan Març mor no ha recuperat la inversió ni d'un sol dels seus censals.

Amb les seves limitacions, el censal té, en una societat sense bancs, dues grans virtuts per al creditor: d'una banda, es tracta d'una inversió segura, que proporciona rèdits, fàcilment endosable. Els negocis, els altres tipus de préstec, potser les terres... poden generar beneficis molt superiors als del censal, però exigeixen una inversió en gestió. Llorenç Ferrer i Enric Tello defensen que si els prestadors se solen desprendre ràpidament de les terres és perquè explotant-les difícilment poden aconseguir més d'un 5% de beneficis.²⁹ És versemblant, especialment si, com passa al segle XVIII,

24. Si no ens limitem a la vall d'en Bas i ampliem l'àrea a tota la Garrotxa (per un sol any, 1555) en resulten percentatges més ajustats: 47 (45,2%) creditors institucionals i 57 (54,8%) de privats. AHCO, Prot. d'Olot 148, 233, 318, 319; prot. de Santa Pau 241; prot. del Mallol 86; prot. de Sant Feliu de Pallerols 145 i 147; Arrendament de l'Almoina de 1555 (Manual d'Acords, 1) i Llibre de la Causa Pia de Miquel Març.

25. El nombre de censals creats per marmessors és especialment alt perquè els marmessors del testament del notari Miquel Març reconverteixen els deutes del que era creditor en censals.

26. Sobre Miquel Març, DANÉS 1977, III, 486 i ss. i VI, 995 i ss.

27. AHCO, Cúria, xxviii, 1 i 2.

28. I no es va fer, per cert. D'aquí les tribulacions de Jaume Ponot, que insisteix als marmessors que ell ja ha pagat, sense sort. Sobre tot això, AHCO, Cúria, xxii, 1 i xxv, 1 (1554).

29. FERRER (1986), p. 32; TELLO (1986), p. 169.

l'endeutament porta a vendre masos sencers. Però no hem d'oblidar que, en altres èpoques, com al segle XVI, la propietat es fragmenta i el que es va venent són petites peces; l'explotació de les terres resultava difícil pel seu caràcter dispers i ningú no sabia quan les terres serien recomprades. El rendiment que proporcionaven no era fix, sinó variable, i exigien treball, control i proximitat. Si es necessitava el capital, no resultava fàcil col·locar peces disperses al mercat d'una manera immediata, i el seu preu depenia de les oscil·lacions del (pseudo)mercat de la terra. Si les terres proporcionessin rendiments inferiors al 5%, per què els pagesos haurien de demanar censals per comprar terres? És clar que l'«autoexplotació» serveix per a resoldre còmodament aquesta paradoxa; però també els masos benestants, que recorren sovint al censal, s'autoexploten? Penseu més aviat que si els creditors no exploten la terra no és tant pel rendiment com per la inseguretats i la incomoditat. En canvi, el censal no té cap d'aquests inconvenients: a canvi de reduir els beneficis (potser en relació amb l'explotació de la terra, ben segur amb relació a altres tipus d'inversions) estalvia gestió i risc. Per això els prestamistes professionals només utilitzen el censal com a garantia d'estabilitat, però basen la major part dels seus beneficis en un capital-risc que s'ocupa d'altres activitats (fonamentalment el comerç de gra i de bestiar, els préstecs a curt termini).

D'altra banda, els censals tenen una altra virtut: són mimats per la legislació. Els deutes acumulats en activitats més lucratives solen basar-se en documentació privada, en la suma de petits deutoris que s'escripturen o no. Transformar el total dels deutes, uns quants anys més tard, en un censal, té avantatges evidents per al creditor: assegura el cobrament, facilita l'execució dels béns, genera interessos.

Els censals, doncs, proporcionen un crèdit molt més barat que el que es pot aconseguir per altres mitjans. Ningú no s'arruïna només amb els censals, entre altres coses perquè no es presten diners en censal a algú que corre el risc d'arruïnar-se. Els censals han d'anar molt cercats. No és deutor d'un censal qui vol, sinó qui pot: fa falta una certa solvència (respondre amb béns o amb fermadors) i esperar el moment oportú. Quan un censal es llueix sempre hi ha algú que l'agafa. Als creditors no els cal cercar, als deutors sí: als protocols hi ha procures per cercar algú que presti diners en censal, a vegades molt lluny; en canvi, no són necessàries les procures a la inversa. Sobre Jaume Ponot, teixidor d'Olot, diu en Pere ça Coma, paraire, que «si aguera trobat qui li agues prestat algun censal quel aguera pres y venut». Per a agafar censals hi ha cua.

La relació creditor/deutor, doncs, no és especialment gravosa en el cas del censal. Ara bé, aquesta aparent bondat (relativa, és clar, per comparació amb els altres mecanismes de crèdit) no vol dir que el censal no contingui un grau elevat de perversitat per a la comunitat pagesa. El censal és endeutament des del moment que transfereix rendes a canvi d'un tèdric servei en una societat sotmesa a prou transferències de rendes a canvi de tèdrics serveis. El censal acosta el pagès al seu sostre: és crèdit esgotat. La comoditat dels pagaments de les pensions i els sacrificis que exigeix lluir el principal faciliten que s'eternitzi,³⁰ de manera que hipoteca el potencial de crèdit disponible en el futur.

30. TERRADAS (1984).

El censal, a més, transfereix l'endeutament dels individus a les comunitats. Per aconseguir un préstec calen garanties; a vegades són immobles, però gairebé sempre són avaladors: de 157 censals de la vall d'en Bas, 88 defineixen les garanties; 15 són immobles i 73 persones. En activar la creació de xarxes de fermances l'endeutament particular es converteix en un problema col·lectiu:³¹ l'endeutament propi es pot controlar, però no és tan fàcil controlar l'endeutament dels altres. Anàlitzem per exemple les xarxes de fermances a la parròquia de Puigpardines (entenent per xarxa la relació fermador/deutor/resta de fermadors). Totes les famílies de mas (excepte els Terrada) en formen part i s'interrelacionen: només els Busquet, per exemple, estan en relació (com a fermadors o com a co-fermadors) amb els Masmijà, els Bosc, els Parareda, els Serradevall i els Serrademont, de Puigpardines, els Parareda, els Terrús, els Dou, els Serra, els Paroy, els Cirera, els Clapera, els Plana, els Comesdegelats i els Casals de St. Esteve, els Gurt, els Comes i els Borina, de Joanetes, els Camprubí, els Macià, els Fradera i els Amargant de Sant Privat. És inútil cercar-hi bàndols: tots estan en relació amb tots, ningú no en queda exclòs. Fins i tot es fermenten famílies que estan enfrontades per litigis davant la Cort: els Busquet amb els Serrademont i els Serradevall, els Serrademont amb els Serradevall i els Terrada, els Masllepard amb els Bosc de Platraver, els Masmijà amb els Bosc de Vedella... Aquestes xarxes difonen el deute quan el deutor no pot respondre i fan que l'endeutament es converteixi en un problema col·lectiu.

El censal, finalment, té una altra perversitat: esqueixa la comunitat pagesa, perquè essent com és un recurs còmode per a treure rendiments dels estalvis sense risc també és utilitzat per membres de la pròpia comunitat. Dels censals de la vall d'en Bas, 38 (28%) tenen creditors de fora de la vall (Olot, fonamentalment, però també Argelaguer, Batet, Mieres, Sant Feliu de Pallerols...), però la resta són préstecs que procedeixen de la mateixa vall:

	<i>Nº Censals amb creditors de la vall d'en Bas</i>	<i>% del total</i>
Censals concedits per institucions (obres, almoines, beneficis...)	38	80%
Marmessors testaments	6	40%
Nobles	9	75%
Privats	45	75%

Alguns creditors privats de la vall d'en Bas actuen com els creditors professionals com el notari Març (amb més modèstia), ja que especulen amb el que poden i utilitzen els censals com a coixí: els Graeres, els Picot, els Sala (a) Valentí del Mallol; però són creditors urbans. En canvi, la majoria tenen característiques diferents: els interessa la terra, i censals i altres operacions de préstec tenen un caràcter complementari, per a donar estabilitat al mas. Els nobles actuen d'una manera semblant: utilitzen els censals, però no especulen (els Montagut, els Vilamala). Tots ells cerquen en el

31. DESCIMON (1975, ps. 1.436-1.437) insisteix en aquest aspecte en relació amb les compres a crèdit.

censal la solidesa, però alhora contribueixen a perpetuar l'endeutament i amb la transferència de les rendes incrementen la distància entre la solidesa d'uns masos i la feblesa dels altres.

He escrit que els censals esqueixen la societat; però no la polaritzen. Els censals no proporcionen grans fortunes ni són la causa de grans esfondraments. Simplement, contribueixen a consolidar-los d'una manera lenta, imperceptible però constant. No tothom que paga censals s'arruïna. Moltes famílies de la vall d'en Bas paguen algun censal:³²

	<i>Nº famílies que <u>cobren censal</u></i>	<i>Nº famílies que <u>paguen censal</u></i>	<i>Nº famílies <u>sense censal</u></i>
St. Joan Balbs		1 (25%)	3 (75%)
Puigpardines	2 (14%)	4 (28%)	7 (50%)
Joanetes	2 (8,7%)	14 (60,8%)	7 (30,4%)
La Pinya		6 (43%)	8 (57%)
Les Preses		9 (40,9%)	13 (59,1%)
St. Esteve d'en Bas	9 (19%)	22 (52%)	12 (28%)
St. Privat	2 (5,4%)	19 (51,3%)	16 (43,2%)
TOTAL	14 (9%)	75 (48,4%)	66 (42,5%)

L'ús dels censals és, doncs, generalitzat; l'endeutament irreparable, en canvi, no ho és tant. La catàstrofe, expressada per l'alienació de la propietat, no ve amb els censals; ve quan als censals s'hi sumen altres tipus de préstec a curt termini. Quan el pagès necessita diners, cerca un censal; però si no en troba i no pot esperar, ha de recórrer a préstecs a curt termini i amb un alt interès i, aquests sí, condueixen fàcilment a la ruïna.

4) *Les activitats altament lucratives* són de dos tipus: comercials i creditícies. Unes i altres suposen l'endeutament del pagès. Les creditícies, d'una manera òbvia; les comercials, perquè es basen en el fet que el pagès té escassetat de determinats béns en el present, però en disposarà en el futur, i no té l'accés ni el coneixement necessari de les xarxes de distribució.

Entre les activitats comercials, el *comerç del gra* és l'activitat lucrativa per excel·lència. És una activitat que té fortes oscil·lacions, en funció del clima, però que té la seguretat del seu caràcter cíclic. Als protocols olotins hi ha gairebé dos-cents debitoris per aquest motiu. Per al pagès, aquestes activitats comercials són, de fet, un préstec, fins i tot en el cas que no hi hagi interès: se li avança ara allò de què disposarà més endavant. L'oscil·lació estacional dels preus genera un «interès espontani»: per a aconseguir tornar allò que ha comprat en el període d'escassetat ha de vendre un volum molt superior de gra en el període d'abundància. Hi ha comerciants especia-

32. Cal tenir present que parlem dels censals que apareixen a la documentació que he consultat. Probablement n'hi ha d'altres, contractats a Olot (probablement per això el percentatge de famílies sense censal és superior a les Preses i la Pinya, les dues localitats més pròximes a Olot) o anteriors.

litzats en aquest tipus de comerç; alguns vénen de molt lluny (Joan Baldo de Solsona), altres són de la vall d'en Bas: Bernat Sala (a) Valentí, sastre del Mallol, que fa trenta vendes de gra el 1581; Joan Graeres, mercader del Mallol; Guillem Negra, sabater d'Olot... Sovint és gent que treu partit del seu càrrec: Rafel Graeres (a) Comelles, batlle de Joanetes; Joan de Castro, capità del Castell del Mallol; Francesc dez Prat, rector de Sant Martí de Llémna i Onofre de Vilamala, rector de Sant Privat. I no hi falten els grans especuladors: Miquel Març, per exemple, fa 66 vendes de gra a la vall d'en Bas entre 1530 i 1550. Coneixem només una part d'aquestes vendes: aquelles que no es paguen al comptat.

Com que tots els pagesos produeixen gra, que n'hagin de comprar és un símptoma inequívoc d'endeutament. Molts masos han de signar deutoris per causa del gra en els anys dolents; el 1581, per exemple, divuit famílies diferents de Sant Privat (53 focs) signen deutoris de gra davant notari. Aquest endeutament no és necessàriament irreversible. Però sí que és cert el raonament a la inversa: tots els masos que passen per una situació d'endeutament irreversible han signat deutoris per causa de gra.

El *comerç de bestiar* és també una activitat comercial amb connotacions creditícies. El bestiar, com la terra, és un *input* imprescindible per a l'exploració del mas, especialment bous o mules, i requereix una forta inversió. Però, a diferència de les terres, no es converteix en un actiu etern sinó perible, i el pagès no pot escollir el moment en què li resulta més convenient fer la inversió, sinó que és determinada pel cicle vital. Per això, la simple reposició del bestiar indueix a l'aparició d'activitats creditícies.³³ La major part de compres de bestiar es devien fer a plaços i estant forçat com està el pagès a comprar resulta difícil creure que no hagi de pagar interès; un símptoma clar que darrere les vendes de bestiar hi ha d'haver crèdit: nou dels deutoris són diners deguts a... Miquel Març.

Pel que fa a les activitats creditícies *els préstecs encoberts* són els grans desconeguts. La prohibició de la usura fa que no hi pugui haver sense camuflatge operacions de crèdit diferents del censal. Ens consta que existien, però no és fàcil que en quedin rastres. Com que presumim que al creditor li interessava que quedés registrat el deute, desconfiem de les escriptures, i ens fa l'efecte que s'utilitzaven recursos indetectables com sobrevalorar o infravalorar el que es ven o es compra, o pagar un preu inferior o superior al que consta als protocols. Els presumptes culpables són els deutoris, però com que rarament hi ha proves es transforma la sospita en certesa simplement dient que la xifra escripturada devia ser per una quantitat superior a la real.

Però els deutoris inclouen realitats molt diverses, difícilment comprensibles sense un seguiment cas per cas. A la vall d'en Bas, per exemple, no sembla que la majoria de deutoris ens enganyin. Quan algú afirma que deu diners per causa de dots, herències, robes, pensions de censals o de delmes, llana, condemnes, reparacions, compres d'immobles... no trobem motius per desconfiar. Tots són vendes a crèdit o aplaçament de pagaments, més o menys lucratiu, però no préstecs encoberts; ni la trajectòria dels deutors ni cap testimoni ens inclina a la desconfiança.

33. TELLO (1986), p. 68.

Més difícil resulta avaluar els deutoris que no ens expliquen la causa i els que diuen clarament que es tracta de préstecs de diners, teòricament sense interès (*mutui*). Alguns han de ser forçosament préstecs amb interès, perquè atrauen la voracitat dels grans creditors: 4 dels 33 deutoris sense motiu i 65 dels 124 deutoris per *mutui* els signa l'inevitable Miquel Març. També hi trobem gent com Joan de Castro, capità del castell del Mallol a qui havíem vist venent gra, el veguer Bartomeu Albert, preveres com Antoni Fabré i Joan Bac... Però n'hi ha d'altres com els 44 ducats que Marc Boscà de Sant Privat rep del seu sogre Ponç Massegur, o les 36 lliures que Joan Busquet de la Pinya deu al seu cunyat Antoni Serrat, que consten sota el mateix epígraf (*mutui*) però que, en canvi, semblen tenir un caràcter ben diferent.

Fins aquí, sospites. Hi ha però un tipus de documentació que ens proporciona certes d'aquests préstecs encoberts amb un alt tipus d'interès: les vendes seguides d'arrendament. Els llibres de comptes de Miquel Març ens proporcionen al respecte una informació inapreciable. Un exemple que és gairebé una caricatura: en Freixa de Joanetes el dia 26 de juliol de 1545 «vané una ola y pres la a loguer». Per l'olla Miquel Març li donà 18 sous, i el lloguer era de 3 sous anuals; és a dir: si en Freixa volia lluir l'olla al final del primer any, Miquel Març en treia un interès del 16,6%. I si no la volia lluir? Què en feia Miquel Març d'una olla? Probablement res, però és que les olles no són habituals; contractes d'aquest tipus es feien amb terres (quinze casos en els llibres de Miquel Març) i amb bestiar (set casos), béns que els pagesos no poden permetre's perdre.³⁴ Normalment Miquel Març lloga allò comprat per una quartera anual per cada lliura. El preu del blat als anys quaranta que consta als deutoris de blat oscil·la entre els 10 i els 22 sous/quartera. Si agafem el preu més baix, l'interès que Març treia si l'interessat volia recuperar el bé al final del primer any era del... 50%! Un interès desmesurat que, sens dubte, no repercutia directament sobre els pagesos, perquè en època de collita, quan probablement pagaven el lloguer, el seu blat, si tingués sentit quantificar-ne el preu, valia molt menys; potser el 16% que vèiem abans resulta molt més ajustat. Però sí que repercutia de manera indirecta, perquè eren els propis pagesos els que compraven blat en èpoques d'escassetat. Però això no deu ser tot: com que Març comerciava amb gra no és exagerat pensar que l'acaparava fins que arribava al preu més alt. Dit d'una altra manera: acumula els beneficis del crèdit altament rendible (l'encobert) i de la comercialització altament rendible (el gra).

A aquest conjunt d'activitats creditícies i comercials és al que es dedica fonamentalment Miquel Març. Els censals li proporcionen comoditat, seguretat, i garanties de cobrament, però la clau de la seva fortuna és el capital-risc que dedica a altres operacions comercials o creditícies que suposen beneficis majors però que exigeixen gestió.

Per als prestadors professionals els censals no són l'instrument fonamental, sinó de suport. L'endeutament preocupant no és el d'aquells individus que agafen molts diners en censals, sinó el d'aquells que no troben prou diners en censals (o no poden esperar) i han de recórrer a préstecs amb un interès molt més alt, per al qual no és ja

34. De fet, algunes vendes a carta de gràcia són això, però no totes. En parlarem més endavant.

que hagin de donar garanties, sinó que s'han d'esforçar per recuperar la propietat d'allò perdut. Igual que els prestadors professionals toquen una mica totes les opcions del crèdit, els deutors irrecuperables toquen una mica totes les opcions del deute. Un exemple: en Gabriel Feixes de Joanetes signa un debitori per blat el 1536, un altre el 1538, tres més el 1544 (amb Miquel Març), agafa diners en *mutui* el 1548, en Joan Gurt «tenia» sis lliures sobre la seva casa, encara signa un altre debitori per blat i per un lloguer de bous, és qui ven l'olla i la lloga després; la seva filla Caterina es casa, tot un símptoma, amb un francès, Antoni Boixeda; és detingut per defraudar el delme; quan mor ens diuen que «ha mort pobre i empenyorat». El seu gendre, Antoni Fontfreda, casat amb la pubilla de la casa, agafa un censal, signa tres debitoris per blat i deu l'arrendament de dues peces, treballa «a parts» una peça de terra de Climent Comelles, casa dues filles amb francesos. Quan al seu fill Lluís li són reclamats deutes del seu pare i del seu avi, al·lega que «deuria recordar-se que ab bona consientia no pot molestar los pobres qui no son hereus ni tenen bens obligats»; contrau un censal; es fa un inventari dels béns del mas Feixes a instància de l'arrendador dels drets del senyor de Blanes el 1569; és acusat d'artigar de manera il·legal i el seu fill és detingut per haver intentat fer frau del delme.³⁵ En casos semblants es troben els Casals i els Armenguerdemont, també de Sant Esteve d'en Bas; els Aulivell i els Collell de Sant Privat; els Clapera, els Compte, els Faig, els Feixes, els Gurt i els Camps de Joanetes. Tots ells paguen censals, però necessiten acudir de manera reiterada a operacions comercials o creditícies altament beneficioses per al creditor, habitualment Miquel Març. I acaben perdent la terra.

5) *L'alienació de la terra* és, en els seus diversos graus i amb els seus fluxos i refluxos, la conseqüència inevitable d'un procés d'endeutament crònic. No és un procés en una sola direcció ni generalitzat. A no ser que a l'endeutament estructural s'hi sumi una pressió de prou durada (fiscal, militar), l'alienació sense camí de tornada de la terra només afecta aquells masos que s'han d'enfrontar a una conjuntura particularment difícil: per raons biològiques (minories d'edat), per errors en l'administració, per catàstrofes naturals... Com que l'endeutament és la situació «normal», qualsevol adversitat força a vendre les terres.³⁶

Perdre terres té unes conseqüències òbvies per al mas, perquè la terra és molt més cara, molt més escassa i molt més insubstituïble que els altres factors de producció (treball humà i animal, llavors, tecnologia). Però el que converteix l'alienació de la terra en l'aspecte fonamental de l'economia pagesa del segle XVI no són tant les seves repercussions individuals com les que té per a la comunitat. L'endeutament genera alienació de la terra per a uns quants, però es converteix en el mecanisme que permet la supervivència de la majoria d'unitats d'explotació, perquè dona mobili-

35. Sobre els Feixes: AHCO, Cúria I, 5 (1556), VII, 8 (1569) i 33 (1569), XIV, 23 (1591?), XVI, 10 (s.d.), XVIII, 7 (1558), 9 (1545) i 23 (1537), XIX, 27 (1568) i 33 (1590), XXII, 2 (1557), XXIII, 9 (1591), XXVI, 2 (1535), XXVIII, 2 (1544-1546) i 8 (1566); prot. d'Olot 148 (25-1-55); prot. del Mallol 58 (13-VII-78 i 15-II-80), 80 (17-III-34), 82 (14-XII-36, 2-I-38, 20-X-38, 22-III-48, 20-V-48), 86 (13-IV-55), 87 (6-III-55, 2-II-56, 13-IV-56, 19-IV-56), 101 (27-IX-77), 103 (23-VIII-81).

36. SCLARANDIS (1984), p. 475.

tat a allò que és consubstancialment immòbil: la propietat. En altres paraules, el creixement demogràfic pot portar a l'endeutament, però l'endeutament permet absorbir el creixement demogràfic (a la majoria) fent mòbil el recurs immòbil que és la terra.

Els pagesos de la vall d'en Bas intentaven resoldre el problema de la pressió sobre la terra amb estratègies diverses (cercar noves zones de conreu a costa de boscos, pastures i emprius, vendre treball, expulsar població), però els resulta difícil incrementar la superfície de conreu d'una manera global perquè després del primer terç de segle no queden terres disponibles: només hi ha emprius i terres senyorial, que la documentació ens mostra pressionats per litigis constants. Es pot, però, créixer a costa dels altres, que és de fet el que ha permès superar l'atzucac de la baixa edat mitjana. Però en una època d'estabilitat, sense catàstrofes, no es donen les circumstàncies perquè això passi. La propietat fixa les terres. Hi ha només una escletxa, que s'utilitza generosament: discutir la propietat dels altres³⁷ o —més factible— els seus límits, i d'aquí la lluita pel pam a què podem assistir amb reiteració,³⁸ que sol comportar amenaces, baralles, plets. I, sens dubte, el litigi no és més que un cas extrem: quantes composicions amigables, mediacions informals fetes per familiars o amics i arbitratges no escripturats no hi deu haver!³⁹

Les disputes pels límits i per la propietat de la terra donen una certa mobilitat a una estructura de la propietat que tendeix a ser immutable, però la superfície que poden afectar no deixa de ser limitada. L'endeutament, en canvi, quan arriba fins a l'extrem d'obligar a la venda de les propietats, fa la mateixa funció, però d'una manera molt més generalitzada. D'alguna manera, l'endeutament és el lubricant més important de l'estructura de la propietat.⁴⁰

Podem fins i tot imaginar un model en què l'endeutament optimitza l'aprofitament d'un bé escàs sense perjudicar ningú: famílies que passen per un moment generacional amb poca necessitat de terra (o de poca disponibilitat de feina) es desprenen de parts del seu mas, que aprofiten al límit els seus veïns que les compren que estan passant per un moment generacional amb molta necessitat de terra. Passat el moment, recuperen les terres perdudes, però la comunitat es pot beneficiar d'altres veïns que passen per una fase semblant. D'aquesta manera, s'aprofiten sempre totes les terres i la comunitat pot absorbir el seu creixement demogràfic fent rendir tota la mà d'obra potencial que estaria infrautilitzada si no hi hagués mobilitat de terres.

De fet, un model així és imaginable sense endeutament: els masos que conjunturalment tenen excés de terres les poden llogar. Però l'endeutament és més

37. Litigis sobre la propietat de masos: AHCO, prot. 85 (1-ix-46), 87 (30-vii-55), 90 (1-x-59 i 5-ix-56), 91 (17-xii-61), 96 (21-viii-70), 98 (21-i-74) i 103 (18-iii-81), i Cúria III, 1 (1561), VIII, 8 (1573), IX, 8 (1563) i XIX, 33 (1590).

38. AHCO, Cúria, II, 21 (1559), IX, 31 (1514), X, 16 (1553), XIII, 14 (1553), XVIII, 7 (1558) i 16 (1553), XIX, 28 (1568), XX, 2 (1567) i 12 (1596), XXII, 2 (1557), i prot. 78 (13-i-4) 80 (7-i-33), 82 (1-i-37, 3-vii-37, 26-xii-38 i s.d. febrer 1537), 84 (2-iv-45), 90 (7-i-58, 13-v-59, 21-x-59, 7-xi-59), 91 (30-iv-61, 2-vi-61, 21-viii-61), 92 (9-iii-64, 6-xi-64), 96 (21-i-70, 9-i-71, 21-i-70, 22-iv-70), 97 (8-iv-73, 21-viii-73), 98 (12-i-74), 58 i 101 (29-i-77), 102 (3-xii-78), SN (13-v-72).

39. SIDDLE (1995).

40. SCLARANDIS (1987, p. 473) ja fa notar la connexió qui hi ha entre crisi econòmica i vitalitat del mercat de la terra.

eficaç: d'una banda, obliga a desprendre's de les terres de les quals es pot prescindir encara que no es vulgui (l'«economia moral» pagesa pot preferir tenir terres poc utilitzades que cedir-les o arriscar-se a perdre-les); d'altra banda, obliga a ajustar d'una manera precisa la percepció a la realitat econòmica: el concepte de «terres temporalment prescindibles» és subjectiu, i cada època el defineix de manera diferent en funció del benestar econòmic o el prestigi social, entre altres variables. L'endeutament, en canvi, i l'«autoexplotació» que inevitablement comporta obliguen que la percepció de les «terres prescindibles» tendeixi al límit. S'optimitza l'aprofitament de les terres i de la mà d'obra.⁴¹

És clar que, tot i que globalment l'endeutament generi un millor aprofitament dels recursos, no ho fa en benefici de tothom, i d'aquí que un model tan optimista com l'anterior sigui especialment insatisfactori. La «mà invisible» no pren les terres a qui les infrautilitza, sinó al més feble.

A qui beneficia l'endeutament crònic? Òbviament als creditors professionals; també als creditors ocasionals: els pagesos d'altres masos, que així incrementen la distància amb els endeutats. Però en el fons *tots* els masos estan interessats que l'endeutament *dels altres* existeixi, perquè el trossejament de la propietat dels veïns és l'única oportunitat que tenen d'incrementar la seva superfície, i la pressió demogràfica fa que tots ells necessitin més terres. No tots tenen capacitat de comprar-ne: els masos inserits en un procés d'endeutament irreversible no poden ni recomprar les pròpies terres; però la majoria, fins i tot aquells endeutats moderadament amb censals que paguen amb relativa comoditat, poden fer un esforç per comprar camps si són prou pròxims o si s'ofereixen en el moment adequat.

En principi, la legislació afavoreix els deutors, facilitant la recompra. Per al venedor la *venda a carta de gràcia* porta incorporada una càrrega d'esperança: tota fragmentació de la propietat és dolorosa, però té dret a recuperar les terres en una posició avantatjosa, pel mateix preu que les ha venudes (pagant, això sí, el foriscapi).

Però les vendes a carta de gràcia són símptomes inequívocs d'endeutament i en la documentació de la vall d'en Bas hi ha un fet que ho corrobora de manera indefectible: els masos de salut sòlida o els aristòcrates mai no venen a carta de gràcia. Com diu Sclarandis⁴² els petits propietaris venen sempre per necessitat i els grans propietaris per estratègia. Qui actua per estratègia no té interès a fer marxa enrere; qui actua per necessitat, sí.

Però, a més de ser un símptoma, les vendes a carta de gràcia poden ser causa d'endeutament. No hi ha proves —ni indicis— que el preu escriturat sigui per quantitats superiors a les pagades (tampoc no és raonable que si s'actua així es deixin proves). En canvi, sí que hi ha proves que les vendes a carta de gràcia són préstecs amb hipoteca encoberts i s'ha convertit en un lloc comú en la historiografia pressuposar que sempre és així, probablement perquè se sol estudiar el tema des de la documentació dels prestamistes.⁴³ Ara bé, per a analitzar aquest tema cal resoldre

41. Levi planteja que hi pot haver relació entre el trossejament de la propietat i el cicle evolutiu de la família (1985, ps. 163-166). L'endeutament converteix aquesta estratègia en una necessitat: no és una opció, és una obligació.

42. SCLARANDIS (1987), ps. 477-478.

43. CORAZZOL (1974), p. 458; GAVIGNAUD (1983), p. 21; Ll. FERRER (1987), ps. 536-537.

una qüestió prèvia: quan algú ven a carta de gràcia, qui es queda amb les terres? Quan el venedor arrenda les terres que ven, és obvi que es tracta d'un crèdit encobert; però quan el comprador és qui explota les terres no ho ha de ser necessàriament; és cert que, de fet, la producció que resulta de la peça de terra esdevé interès per al comprador, però no hem de pensar que tots els compradors a carta de gràcia cerquen rèdits: alguns cerquen la terra i estan disposats a comprar-la encara que només sigui temporalment. El problema és que en la documentació normalment no es fa constar què passa amb la terra: tenim la venda a carta de gràcia, però rarament hi ha cap contracte d'arrendament posterior, encara que ens consta que això passava. Dels testimonis «qualitatius» i del llibre de comptes de Miquel Març resulta que mai no explota les terres que compra a carta de gràcia, sinó que, de fet, són hipoteques de préstecs encoberts: compra un camp per 24 lliures i l'arrenda per 20 quarteres l'any, un altre per 5 lliures (5 quarteres anuals), un per 7 lliures 4 sous (6 quarteres), un per 20 lliures (16 quarteres)... Però en els protocols només consta la venda, de manera que es fa difícil distingir entre un cas i un altre.

Hi ha d'haver molts termes mitjos, un *continuum* de matisos que inclou l'explo-tació d'una part d'allò venut, uns certs drets adquirits, la prestació de determinats serveis...

De tota manera, podem establir sense gaire marge d'error que quan qui compra a carta de gràcia és un prestamista o un personatge urbà o llunyà, les vendes a carta de gràcia encobreixen crèdits, i qui segueix treballant la terra és qui l'ha venuda, a canvi d'un lloguer. Miquel Març tenia molts motius per a no quedar-se amb les peces de terra que comprava: era un patrimoni de peces disperses (la qual cosa n'encaria l'explo-tació) que resultava invisible si el que se cercava era el prestigi social de la terra; les havia de vendre forçosament si el propietari les volia recomprar a un preu establert que no deixava marge a l'especulació; no s'hi podien fer inversions productives; a diferència dels censals, no tenien un valor fix i constant i no era segur que fos possible trobar un comprador en el moment que tingués necessitat del capital.

Però, en canvi, moltes compres les fan pagesos veïns que sí que ens consta que treballen les terres que compren a carta de gràcia. Els textos són plens d'al·lusions a les terres d'X que ara té Y. Aquests pagesos no cerquen un interès a un préstec, sinó que cerquen terres quan no n'hi ha; i estan disposats a comprar tot i que el dret a recompra fa que les condicions no els resultin favorables. Només la pressió sobre la terra explica que els veïns comprin en aquestes condicions. Per això els patrimonis són tan dispersos: qui pot comprar compra quan pot allò que pot en les condicions que pot. I per això són freqüents les disputes entre veïns per causa del «dret de pas»: en Joan Camps és propietari del mas Comariberadevall; per a anar a Crivallers, on té peces, ha de creuar les terres del mas Comariberademont, que és «molt vehi del mas Comariberadevall a cerca de un tir de ballesta»; però el seu propietari, Mateu Aulinesdemont, li impedeix de passar-hi. El mateix Joan Camps té un conflicte semblant amb Antoni Puig (a) Picó. En Mateu Comes, per a anar amb les seves vaques a una peça de la seva propietat, ha de passar per terres d'en Gaspar Borina, que s'hi nega. En Climent Comelles requereix en Mateu Mercadal «que no entre en dits emprius per las mias terras com ho no sia obligat a darli cami», i l'altre li respon

que ell «entra en dits emprius per sas possessions»; un mes i mig més tard tenen una baralla per un motiu semblant.⁴⁴ I tots aquests conflictes es donen només a la parròquia de Joanetes!

Només la necessitat de terra explica que el mas s'arrodoneixi amb fragments minúsculs, dispersos, llunyans, font de conflictes, que s'exploten per un període de temps desconegut però finit, on no té sentit fer inversions productives. I per tant només l'endeutament explica aquest trossejament d'anada i tornada de la propietat.

El procediment és sempre el mateix: els pagesos demanen crèdits a censal, si és possible i si no urgeixen; quan no és possible accedir-hi, se cerquen crèdits més cars. El pas següent és vendre a carta de gràcia fragments petits de la propietat, confiant en la recompra. Per a la majoria dels masos és possible, però alguns no tenen altre remei que acabar venent el dret a lluir les peces. Hem de pensar que la *venda perpètua*, si és per causa de deutes, resulta doblement gravosa per al pagès: com que en les vendes a carta de gràcia hi ha opció de recomprar la terra pel mateix preu, es pot suposar que se'n pagarà un preu «just»; però quan la venda és perpètua la valoració personalitzada del bé, especialment si es fa per part de creditors en la situació de mercat del crèdit restringit, es fa sempre en perjudici del venedor: la terra no té valor en si, sino en quant interessa al comprador.⁴⁵ Després, si l'endeutament continua, no queda altre remei que perdre el mas.

Un exemple: Marc Armenguer, pagès de la parròquia de Sant Esteve d'en Bas, és un dels deutors de Miquel Març; el 1528 li deu draps i una hipoteca sobre el mas; el 1529, més draps; el 1530, bestiar i cereals; el 1531, 1533 i 1534 rep préstecs; mentre tant, paga un censal a un creditor de Sant Andreu de la Ràpita que s'acabarà quedant Miquel Març. A partir de 1535 comença a vendre terres del seu mas de manera sistemàtica, sense deixar de signar debitoris (per bestiar, per una mula, per un préstec, per drap); l'esquarterament esdevindria ferregós si no fos dramàtic: el 1535 ven un camp a carta de gràcia; el 1537, dues peces i dos camps (a carta de gràcia, però després vendrà el dret a lluir-ne una d'elles per deutes); el 1538, el dret a lluir un camp, i un altre camp a carta de gràcia; el 1539 ven dos camps a carta de gràcia per pagar certs deutes; el 1545 fa la venda perpètua d'un camp; el 1546 ven a carta de gràcia un camp «que ja tenia obligat» i una peça; el 1547 ven una feixa a carta de gràcia i el dret a lluir els masos Masllepard i Paraiol, perquè necessita diners per a pagar el dot de la seva filla; el 1548 encara deu el dot; llueix quatre feixes que havia venut en el passat (per set lliures quatre sous), però en canvi ven a carta de gràcia una sauleda, dues peces (una de les quals inclou en el preu certa hipoteca que tenia sobre la feixa) i el dret de lluir-ne una altra (tot plegat per més de quaranta-cinc lliures); cercant recursos ha d'arrendar el dret que té a cobrar el delme al veïnat de Vilagats (per quantitats ridícules, com dues lliures). En lloc de signar com a Marc Armenguer acaba fent-ho com a Marc Armenguerdevall. Els seus successors els trobem venent el dret a lluir el Mas Armenguer el 1555 a canvi de conservar el dret a

44. AHCO, Cúria, I, 2 (1571); III, 17 (n.d.); i Cúria XXIV, 2 (1552); i prot. 88 (4-iv-49 i 23-v-49).

45. BHADURI (1983), p. 76. TELLO (1986), ps. 59-62.

fer-hi llenya i a prendre'n els fruits, però recompren una peça i compren el dret a lluir el mas Comarabera el 1559. Acaben perdent definitivament el mas el 1566.⁴⁶

Aquest és sempre el mecanisme.⁴⁷ Mai l'endeutament porta a fer sotsestabliments, com sembla que passa al Vallès Oriental;⁴⁸ l'establiment és irreversible, la venda a carta de gràcia no. Tampoc no és freqüent que l'endeutament porti a la venda del mas sense el trossejament previ de la propietat, com sembla que passa al Bages al segle XVIII.⁴⁹ La diferència de procediment no pot ser casual: en un moment en què hi ha prou crèdit, en què el capital urbà compra terres i en què la població excedent dels masos té sortides si emigra a la ciutat, no té sentit trossejar la terra. Però a la vall d'en Bas del Cinc-cents hi ha poc crèdit i és usurari, de manera que cal vendre terra, i són els veïns (que no tenen altra sortida) i no el capital urbà qui compra les terres; trossejar la propietat és una solució raonable per a tothom: permet accedir a capital als deutors i a terres als veïns, encara que sigui provisionalment.

Com avaluar, però, aquest procés? De les 209 vendes que inclouen una delimitació el comprador és veí de les terres que compra en un 43% dels casos, i no ho és en el 57% restant. Per veí entenem veïnatge físic: les terres d'un i altre es toquen. Si ampliem el concepte de veïnatge, també augmenten les xifres: prop del 70% de les vendes es fan a algú de la mateixa parròquia. L'endeutament, doncs, és en benefici d'olorins i d'algunes famílies de la vall, però qui es queda amb les terres que en resulten són fonamentalment la resta de masos més o menys pròxims.

Quinze famílies perden el mas o l'esquarteren entre 1530 i 1580. Divuit famílies acumulen terres i diners. La resta, tres quartes parts, fa el que pot, mai sense deutes, comprant terres quan s'escau o venent-ne quan cal. Les distàncies no són encara insuperables, tot i que el creixement ha portat diferenciació.⁵⁰ Probablement el seu endeutament habitual, reversible per a la majoria, esdevindrà insuportable durant el segle XVII⁵¹ i probablement al segle XVIII seran masovers.⁵² L'endeutament propi i l'endeutament dels altres els haurà permès, fins aleshores, d'absorbir el creixement demogràfic i sobreviure.

46. Sobre els Armenguerdevall: AHCO, Cúria, XII, 10 (1563), xxviii, 1 (1527-1544); prot. d'Olot 11 (6-xi-55), 148 (22-iii-55), 7 (22-v-36), prot. El Mallol, 80 (11-iii-33, 8-vii-33, 17-iii-34, 18-v-34), 81 (n.d. 1538 o 1539, 6-i-35, 28-ii-37, 9-iv-37), 82 (19-i-37, 3-vii-37, 22-viii-37, 2-i-38, 4-iv-38, 15-iii-39), 84 (7-iii-45, 30-ix-45), 85 (3-iii-45, 6-vi-46, 7-iv-47, 8-iv-47, 12-iv-47, 25-iv-47, 2-i-48, 11-v-48, 20-v-48, 11-vi-48, 10-viii-48, 24-xi-48, 4-xii-48), 86 (4-x-54, 28-iii-55, 10-iv-55, 17-iv-55, 7-vii-55), 87 (14-iii-56, 17-iii-56, 25-iii-56), 90 (24-iii-56, 18-v-58 i 18-v-59), 81 i 82 (3-i-37, 16-ix-37, 21-i-38), 84 i 85 (15-iv-46, 14-v-46), en 90 solt (9-x-59), 91 i 92 (3-vi-61), 92 i 94 (5-iii-66).

47. Gabriel JOVER (1996) constata un fenomen semblant a la Mallorca del segle xv: la propietat es trosseja i els venedors conserven sempre parcel·les. Però els senyors estableixen als pagesos les terres que expropien per la via de l'endeutament.

48. ANGULO, BARBANY, GARCIA (1994), p. 123.

49. FERRER (1987), ps. 283-284.

50. Per a BOIS (1982, p. 504), els processos de creixement en les economies feudals creen condicions econòmiques sempre favorables a l'increment de la diferenciació social de la pagesia i a l'ampliació de la propietat.

51. SERRA (1986), p. 240. Per al Vallès Oriental, Jaume DANTÍ (1988, ps. 178 i 333) també troba en el segle xvii la generalització de l'endeutament catastròfic. Darrerament, Olivares i Gifre ho han constatat també (1996).

52. És raonable pensar que al segle xvii, amb l'increment de la pressió fiscal i la guerra, és quan començarà a ser cert el que afirma R. CONGOST (1990, p. 46): que el típic pagès català és el masover.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- V. ANGULO, C. BARBANY, M. R. GARCÍA, *Història medieval i moderna del Vallès Oriental* (Sant Cugat, Ed. Rourich, 1994).
- Maurice AYMARD, *Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse ou Le Roy Ladurie?*, «Annales E.S.C.», xxxviii, 6 (1983), ps. 1.392-1.410.
- Amrit BHADURI, *The Economic Structure of Backward Agriculture* (Londres, Academic Press, 1983).
- Guy BOIS, *Sur les mouvements de longue durée en économie féodale*, dins Joseph GOY, Emmanuel LE ROY LADURIE, *Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvements de la production agricole à l'époque préindustrielle* (París, Mouton-EHESC, II, 1982), ps. 503-505.
- Marco CATTINI, *I contadini di San Felice. Metamorfosi di un mondo rurale nell'Emilia dell'Età Moderna* (Torí, Einaudi, 1984).
- Rosa CONGOST, *Els propietaris i els altres. La regió de Girona, 1768-1862* (Vic, EUMO, 1990).
- Gigi CORAZZOL, *Prestatori e contadini nella campagna feltrina intorno alla prima metà del '500*, «Quaderni Storici», 26 (1974), ps. 445-500.
- Joan DANÉS, *Història d'Olot* (Olot, Ajuntament, 1977).
- Jaume DANTÍ, *Terra i població al Vallès Oriental, època moderna. El creixement demogràfic i econòmic als segles XVI i XVII* (Santa Eulàlia de Ronçana, Ajuntament, 1988).
- Robert DESCIMON, *Structures d'un marché de draperie dans le Languedoc au milieu du XVIe siècle*, «Annales E.S.C.», xxx, 6 (1975), ps. 1.414-1.446.
- Llorenç FERRER, *Censals, vendes a carta de gràcia i endeutament pagès al Bages (segle XVIII)*, «Estudis d'Història Agrària», 4 (1983), ps. 101-128.
- , *L'església com a institució de crèdit: les quotidianes distribucions de la Seu de Manresa, segles XVIII-XIX*, «Recerques», 18 (1986), ps. 8-46.
- , *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987).
- G. GAVIGNAUD, *Propietaris-viticultors al Rosselló*, «Estudis d'Història Agrària», 6 (1983), ps. 7-55.
- Pere GIFRE, *Universitats endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries, 1659-1705*, «Recerques», 33 (1996), ps. 53-75.
- Gabriel JOVER, *Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524*, «Recerques», 33 (1996), ps. 9-32.
- Giovanni LEVI, *Centro e periferia di uno stato assoluto. Tre saggi su Piemonte e Liguria in età moderna* (Torí, Rosenberg & Sellier, 1985).
- Jordi OLIVARES, *Plets i endeutament comunal en la immediata postguerra dels segadors*, «Recerques», 33 (1996), ps. 33-52.
- Joan Antoni PADRÓS, *Una aproximació al creixement olotí del segle XVI*, «Vitrina. Publicació del Museu Comarcal de la Garrotxa», 3 (1988), ps. 53-62.
- , *Senyors i pagesos a la vall d'en Bas (segle XVI)*, «Annals del Patronat d'Estudis d'Olot i Comarca», 13 (1995), ps. 27-46.
- Mariano PESET, *Unes hipòtesis sobre el crèdit agrari en l'Antic Règim*, dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (Barcelona, Crítica, 1986), ps. 134-148.
- M. PESET i V. GRAULLERA, *Els censals i la propietat de la terra al segle XVIII valencià*, «Recerques», 18 (1986), ps. 107-132.
- Pagerto SAAVEDRA, *La dinàmica de la petita explotació pagesa a la Galtcia de l'Antic Règim*, «Recerques», 25 (1984), ps. 105 i ss.

Carla SCLARANDIS, *Struttura della proprietà e mercato della terra in una comunità piemontese del XVIII secolo*, «Quaderni Storici», 65, XXII, 2 (1987), ps. 467-492.

Eva SERRA, *Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII*, dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (Barcelona, Crítica, 1986), ps. 214-246.

David J. SIDDLE, *Mediation and the Discourse of Property Transfer in Early Modern Europe*, «Rural History», VI, 1 (1995), ps. 11-28.

Enric TELLO, *La utilització del censal a la Segarra del 700: crèdit rural i explotació usurària*, «Recerques», 18 (1986), ps. 47-71.

—, *Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII*, «Recerques», 23 (1990), ps. 141-160.

Ignasi TERRADAS, *El món històric de les masies. Conjectures generals i casos particulars* (Barcelona, Curial, 1984).

—, *El cavaller de Vidrà* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987).